УДК 347.73

Михальський Ю. А.,
кандидат юридичних наук, заслужений юрист України,
голова Всеукраїнської професійної спілки правників

ЕМІСІЙНЕ ПРАВО ДЕРЖАВИ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ГРОШОВИЙ ОБІГ

Анотація. У статті розглядається емісійне право держави та його вплив на грошовий обіг. Досліджуються емісійні відносини та емісійна діяльність взагалі. Аналізується організуючий вплив держави на грошовий обіг як готівковий, так і безготівковий. Окремо приділяється увага місцю емісійного права та права грошового обігу у системі фінансового права.

Ключові слова: гроші, грошовий обіг, готівкові розрахунки, безготівкові розрахунки, емісія, емісійне право, публічна фінансова діяльність.

Постановка проблеми. Держава, здійснюючи емісію грошей, з однієї сторони, забезпечує універсальний еквівалент для здійснення торговельних та інших відносин, а з іншої, – сама себе забезпечує ресурсом, за рахунок якого наповнює свої фонди. Держава не може ставити виконання своїх основних функцій у залежність від наявності в неї фінансових ресурсів, що спостерігається не лише в Україні, а і у розвинених країнах. У зв'язку із цим інколи держава вимушена використовувати своє емісійне право і додатково друкувати гроші не лише для забезпечення розрахунків, а і для покриття своїх поточних потреб.

Питання грошового обігу привертають увагу багатьох учених, з-поміж яких, наприклад, Є.О. Алісов, О.М. Ашмаріна, В.П. Василець, Ф.Т. Діланян, А.Т. Ковальчук, О.А. Лукашов, В.В. Посполітак, О.О. Ситник, Є.Є. Фролова та інші. Проте дотепер точаться дискусії стосовного впливу емісійного права держави на власне грошовий обіг, що, у свою чергу, й обумовило обрання цього питання для подальшого дослідження.

Мета статті полягає у висвітленні емісійного права держави та його впливу на грошовий обіг.

Виклад основного матеріалу дослідження. Значний вплив на розвиток всієї економіки і соціальних процесів, за твердженням О.М. Горбунової, відіграє емісійне право Центробанку. Емісія грошей впливає в цілому на процес функціонування і розвитку фондів грошових коштів, на рівень інфляції та процеси валютного обміну всередині держави. Таким чином, держава, в особі її органів, як організація публічної влади регулює публічну фінансову діяльність усіх суб'єктів, що її здійснюють. Вона спрямовує потоки грошових коштів з однієї сфери діяльності в іншу, акумулює централізовані фонди грошових коштів і використовує їх для виконання своїх завдань і функцій. «Методом мобілізації коштів служить і емісія грошей», – запевняє автор. Цей спосіб акумуляції коштів до бюджету широко використовується під час переходу до ринкової економіки. «Так було в період НЕПу, так само відбувається і зараз», – констатує О.М. Горбунова. Відпустка цін зажадала збільшення грошової маси в обігу і таким чином спричинила емісію грошей, які, в свою чергу, стали додатковим бюджетним ресурсом. Крім того, в ринковій економіці можлива точкова, регульована емісія грошей, що має навіть інфляційну основу, яка може бути використана за наявності дефіциту бюджетних коштів, коли не виплачується заробітна плата. Така емісія може служити пожвавленню попиту на ринку, який, у свою чергу, стимулює ринкову пропозицію і, відповідно, позитивно впливає на розвиток виробництва. Центральній банк монопольно здійснює емісію готівки (банкнот), організує їх обіг і вилучення [1, с. 58, 72].

Цілком поділяємо думку С.Д. Ципкіна, який свого часу писав, що емісійне право центрального банку держави та його грошова система мають розглядалися у складі фінансового права. Слушними є твердження про те, що всім напрямам публічної фінансової діяльності передує грошова емісія [2, с. 89], від якої залежить життєдіяльність будь-якої фінансової системи [3, с.11]. Саме емісія грошей виконує роль центральної несучої конструкції для всього фінансового механізму і, отже, є основним елементом системи фінансового права [4, с. 15].

Саме з таких позицій мабуть виходив К.С. Бєльський, коли запропонував нове визначення змісту фінансової діяльності держави як діяльності з випуску грошових знаків і організації грошового обігу в країні, мобілізації грошових коштів у державні і муніципальні фонди, використання їх в інтересах суспільства і держави [5, с. 26].

Загалом поділяючи вказану позицію, варто зробити певні зауваження. По-перше, сучасний розвиток фінансових відносин дозволяє говорити не лише про гроші у формі виключно грошових знаків, а і про гроші в інших формах розрахунків, зокрема електронні гроші. По-друге, наша держава останнім часом стала широко використовувати емісію цінних паперів, що, зокрема, характерно для податкових правовідносин і спрямовується на погашення податкових боргів з ПДВ. По-третє, все частіше держава використовує своє монопольне право на грошову емісію без належного підкріплення грошовою масою, що спонукає до думки про емісійну діяльність як додаткове джерело забезпечення державних фінансових потреб, а частіше – для фінансування бюджетних видатків.

Аналізуючи конкретні групи суспільних відносин, що є предметом фінансового права, С.В. Запольський з'ясував, що до їх основних груп належать: емісійні, податкові, бюджетні та банківські (публічні) відносини, в правовій регламентації яких будь-яка держава зацікавлена в першу чергу. Без цих фінансових відносин практичне функціонування держави немислимо. Як стверджує науковець, історично названі фінансові відносини виникли одночасно з державою, еволюційно розвивалися разом з нею, були вбудовані в усі її головні механізми. На базі цих відносин, врегульованих правом, виникли перші правові інститути фінансового права: емісійне право, податкове право, бюджетне право і банківське (публічне) право. Емісійні відносини – це фінансові відносини з розробки, виготовлення та випуску в обіг грошових знаків у вигляді банківських білетів (банкнот) та монет Центральним (емісійним) банком. Емісійні відносини пов'язані із зберіганням, перевезенням та інкасацією готівки для кредитних установ, експертизою банківських квитків, збуджуючих сумніви у їх достовірності, заміною по-

шкоджених банкнот і монет Центрального банку. Емісійні відносини регламентуються нормами фінансового права, що утворюють всередині галузі самостійний підрозділ – підгалузь емісійного права [6, с. 45–47].

Частково погоджується з даним твердженням і професор Т.А. Латковська, зазначаючи, що без емісійних, бюджетних і податкових відносин неможливе функціонування суспільства, саме в їх правовому регулюванні зацікавлена будь-яка країна. При цьому вона підкреслює, що в умовах ринкового господарства та визнання державою приватної форми власності розширюється емісійна діяльність держави, являючи собою особливий вид її фінансової діяльності та передуючи мобілізації коштів фондів, їх розподілу та використанню з метою виконання завдань і функцій держави [7, с. 13]. І.В. Вєтрова, досліджуючи правові основи реалізації грошово-кредитної політики НБУ, у своїй дисертаційній роботі сформулювала та запропонувала власне визначення поняття «емісійне право». Вона доводить, що правове регулювання грошово-кредитної політики за своїм предметом і суспільним значенням є одним із найважливіших інститутів фінансового права (емісійним правом) [8, с. 9].

Суттєвою проблемою ефективності грошово-кредитної політики є значна частка тіньового сектору в економіці, який створює умови для формування середовища обігу великих обсягів неконтрольованої з боку НБУ і держави значної частки готівки і, насамперед, в іноземній валюті, що певною мірою виводить грошовий обіг з-під контролю НБУ [9, с. 13–16]. Вказана проблема залишається актуальною і донині. Адже доларизацію економіки України так і не подолано, і в якості основного платіжного засобу, особливо при значних сумах розрахунків, члени суспільства переважно використовують іноземну валюту, що є безпосереднім підтвердженням вищезазначеної тези про пристосування суспільства до зручних йому розрахунків.

Досліджуючи поняття та структуру системи фінансового права, С.В. Запольський визначає, що підгалузь у фінансовому праві – це відносно самостійний укрупнений підрозділ фінансового права, який складається з компактної маси взаємопов'язаних і розподілених по правових інститутах норм права. Він підкреслює, що підгалузь у фінансовому праві – це велика частина галузі, економічно і політично важливий структурний підрозділ, що включає до свого складу ряд правових інститутів. Як стверджує вчений, предметний критерій розмежовує норми фінансового права на п'ять підгалузей: 1) емісійне право; 2) бюджетне право; 3) податкове право; 4) банківське (публічне) право; 5) фінансово-контрольне право [6, с. 45–47]. З вказаним варто погодитися, адже без грошей та їх обігу неможливим видається не лише існування фінансової системи, а і сучасного суспільства взагалі. Саме гроші, а відповідно забезпечення їх емісії та обігу, виступають пов'язуючою ланкою у русі всіх товарів і послуг. І саме з цієї точки зору емісійне право має посісти чільне місце серед інших підгалузей фінансового права.

Професор К.С. Бєльський, у свою чергу визначаючи емісійну діяльність як особливий вид публічної фінансової діяльності, стверджує, що емісійне право, як свідчить сама назва, є сукупністю юридичних норм, які регламентують суспільні відносини у сфері емісійної діяльності держави, спрямованої на випуск грошей і організацію грошового обігу в країні. Науковець дослідив основні ознаки, які, на його думку, характеризують емісійну діяльність держави, та назвав головні з них. Емісійна діяльність є особливим видом фінансової діяльності держави, яка є первинною і передує всім іншим видам: мобілізації грошових коштів до скарбниці, розподілу їх по бюджетних і позабюджетних фондах, використання з метою виконання державою своїх функцій. Здійснюючи емісійну діяльність, держава встановлює грошову систему, здійснює емісію готівкових та безготівкових грошей, організовує грошовий обіг, готівковий та безготівковий (за допомогою електронних платіжних документів). Інакше кажучи, емісійна діяльність може бути охарактеризована як діяльність держави щодо організації (управління) грошового обігу в країні, заснована на правових нормах, що містяться виключно в законах і підзаконних актах державного значення. Законодавчо закріплено, що однією з умов емісійної діяльності є її законний характер. Інша ознака характеризує емісійну діяльність як систематичну, що впливає регулярно і за планом на грошовий обіг, який є безперервним процесом руху готівкових та безготівкових грошей. Саме такий організуючий вплив держави на грошовий обіг, як готівковий, так і безготівковий, констатує К.С. Бєльський, робить цей процес еластичним, гнучким, що сприяє розвитку економіки країни. Виходячи з викладеного вище, К.С. Бєльський формулює поняття «емісійної діяльності держави» як діяльність Центрального банку, спрямовану на постійну організацію готівкового грошового обігу, а також діяльність кредитних організацій, що беруть участь спільно з Центральним банком в організації безготівкового грошового обігу. Викладені положення, як констатує науковець, дозволяють сформулювати визначення емісійного права: сукупність правових норм, що регулюють суспільні відносини у галузі емісійної діяльності Центрального банку і кредитних установ (банків), спрямована на організацію в країні готівкового та безготівкового грошового обігу [10, с. 48–55].

Стосовно прогресивних поглядів О.М. Ашмаріної на сучасний стан розвитку системи фінансового права та виокремлення в ньому грошового права можна сказати напевне, що час розсудить, але її мислення стосовно того, що право грошового обігу нарівні з бюджетним і податковим правом є основою всієї галузі фінансового права, мають сенс. Проте спірним, на наш погляд, хоча і прогресивним, з огляду на новизну наукового пізнання, є запропонована автором схема структуризації сучасної системи фінансового права та визначення у ній ролі та місця емісійного права та права грошового обігу. Грошовий обіг, констатує О.М. Ашмаріна, традиційно розглядається як інститут фінансового права, однак нині слід було б вести мову про емісійне право як підгалузь Загальної частини фінансового права. Безумовно, зазначає науковець, коли йдеться про грошовий обіг, проглядається найтісніший взаємозв'язок із банківським правом, оскільки саме центральний банк регулює нормативні види і форми грошового обігу, здійснює безпосередньо грошову емісію, встановлює ліміти готівкового обігу. Однак разом з тим грошовий обіг, безсумнівно, маючи інститути, спільні з банківським правом, має право на відокремлення в якості підгалузі, зважаючи на специфіку відносин у сфері грошового обігу. Саме грошовий оборот (рух далеко не всієї грошової маси опосередковано банківською системою, зокрема готівковий оборот в деякій частині може оминати банківську систему) робить реальними будь-які економічні відносини, приводить в дію фінансову систему держави, забезпечує життєдіяльність господарюючих суб'єктів і цивільного населення [11, с. 4–11; 12, с. 4–12; 13, с. 16–23].

Гроші, випущені в обіг державою, забезпечують товарно-грошові відносини в суспільстві, в першу чергу, розрахунки за відповідними приватними та публічними зобов'язаннями, на чому увагу було акцентовано вище, в ході розгляду можливостей

їх проведення за допомогою як грошових коштів, так і інших платіжних засобів. Разом із цим не варто залишати поза увагою такий аспект розрахункової діяльності, як фінансові операції, не пов'язані з платіжним обов'язком. На їх існуванні, зокрема, акцентує увагу О.А. Лукашов, який розглядає грошові розрахунки як частину грошового обороту та виділяє групу відносин, в яких рух грошей як у готівковій, так і у безготівковій формах не пов'язаний з платіжним обов'язком (тобто розрахунками): виготовлення, випуск в обіг, зберігання, перевезення, вилучення та інкасацію готівки, касові операції, заміна пошкоджених банкнот і монет, поштові перекази, безоплатне перерахування грошових коштів тощо [14, с. 9]. Проте відсутність розрахункової ознаки не применшує значення вказаних грошових операцій, адже без їх використання фактично неможливо забезпечити повноцінний грошовий обіг, оскільки саме вони багато в чому відповідають за рух грошей у фінансовій системі держави.

Цілком поділяючи вказану позицію, зазначимо, що процес формування системи фінансового права на даний час ще не завершився, і дискусії, які точать навколо питань віднесення тих чи інших норм, інститутів та підгалузей до певних складових фінансового права, тільки є додатковим підтвердженням актуальності даних питань. Враховуючи вищевикладене, запропонуємо власний погляд на структурну побудову емісійного права.

Емісійне право, будучи сукупністю норм, які, насамперед, регулюють грошовий обіг, що забезпечує функціонування всієї фінансової системи, має основоположні нормативні постулати, які стосуються всіх без винятку емісійних правовідносин. До них можна віднести норми закріплення грошової одиниці України, порядку емісії офіційних платіжних засобів, офіційного валютного курсу тощо. Тобто сюди переважно належать норми, які охоплюються загальними нормами грошово-кредитної політики держави.

Поряд із цим існує низка норм, які спрямовані на регулювання окремих фінансових правовідносин чи їх груп. До них належать норми, які врегульовують готівковий і безготівковий обіг, валютні операції та встановлюють відповідальність за порушення відповідних норм. Цілком поділяючи вказану позицію, зазначимо, що процес формування системи фінансового права на даний час ще далеко не завершився і дискусії, які точать навколо питань віднесення тих чи інших норм, інститутів та підгалузей до певних складових фінансового права, є тільки додатковим підтвердженням актуальності даних питань.

Отже, емісійне право, будучи сукупністю норм, які, насамперед, регулюють грошовий обіг, що забезпечує функціонування всієї фінансової системи, має основоположні нормативні постулати, які стосуються всіх без винятку емісійних правовідносин. Так, до них можна віднести норми про закріплення грошової одиниці України, порядку емісії офіційних платіжних засобів, офіційного валютного курсу тощо. Тобто сюди переважно належать норми, які охоплюються загальними нормами грошово-кредитної політики держави.

Досліджує позиціонування емісійного права у фінансовому праві з огляду на його співвідношення між загальною та особливими частинами фінансового права і С.Т. Кадькаленко, зазначаючи, що емісійне право складається з норм про гроші і грошову систему України, але сюди можна віднести і норми, що містять у собі порядок регулювання касових операцій, випуск грошей в обіг та інші, які не мають загального значення. А це обумовлює висновок про те, що Загальна частина (фінансового права) має містити найбільш загальні норми окремих підгалузей та інститутів фінансового права [15, с. 4–7].

Динамічний характер грошового обігу останнім часом змушує переосмислити значну кількість постулатів, які були покладені в його основу, починаючи від місця емісії у фінансових правовідносинах та фінансовому праві, порядку та принципів емісії грошей та закінчуючи можливістю множинності законних засобів платежу, виражених у грошових одиницях. Дійсно, грошовий оборот є єдиним цілим, незважаючи на різноманітні форми розрахунків. Разом з цим не можна обминути увагою таку важливу сферу суспільно-правових відносин, як емісійна діяльність. Дана діяльність в цілому охоплює різноманітні елементи випуску офіційно визнаних платіжних засобів та зобов'язань, які виражені у грошовій формі. Серед них – як грошові знаки, так і цінні папери (акції, облігації, в тому числі державні, казначейські зобов'язання тощо), чеки, електронні платіжні засоби. У цьому процесі ключову роль звичайно відіграють гроші, оскільки саме в них відображаються всі емітовані платіжні засоби. Разом з цим лише грошовим оборотом всі емітовані складові охопити неможливо.

Висновки. Критичний аналіз фінансово-правових досліджень учених у сфері грошового обігу свідчить про неоднозначні погляди науковців щодо місця і ролі як права грошового обігу в системі фінансового права, так і емісійного права зокрема. Незважаючи на суттєві зміни, що здійснюються в економічній та фінансовій сферах нашої країни, суттєве нагромадження нормативно-правової бази, що регулює відносини у сфері грошового обігу як її складова, у вітчизняній науково-правовій літературі приділяється недостатня увага питанням розвитку інституційних засад організації та правового регулювання сучасних суспільних відносин, що виникають у сфері застосування дії норм емісійного права. Лише окремі аспекти проблеми правового регулювання грошового обігу в Україні, визначення його місця і ролі в системі вітчизняного фінансового права знайшли своє відображення у працях відомих українських науковців.

Важливу роль у виокремленні права грошового обігу в сучасній системі фінансового права, емісійного права, на нашу думку, грає наявність системи лише йому властивої юридичної термінології, понять і категорій. Вважаємо, що вітчизняне право грошового обігу долає свій довгий і складний шлях в загальному вирі реформації та становлення української системи фінансового права. Розвиваючись паралельно із європейською моделлю правового регулювання грошового обігу і нерідко запозичуючи окремі її елементи, українське право грошового обігу завжди зберігало ментальну своєрідність, пов'язану з особливостями національних стандартів нашої країни.

Література:

1. Горбунова О.Н. Финансовое право и финансовый мониторинг в современной России / О.Н. Горбунова. – М. : Профобразование, 2003. – 160 с.
2. Ашмарина Е.М. Финансовая деятельность современного государства / Е.М. Ашмарина // Государство и право. – 2004. – № 3. – С. 85–90.
3. Запольский С.В. Дискуссионные вопросы теории финансового права : [монография] / С.В. Запольский. – М. : РАП, Эксмо, 2008. – 160 с.
4. Запольский С.В. О модернизации доктрины российского финансового права / С.В. Запольский, Д.В. Винницкий // Фінансове право. – 2007. – № 2. – С. 12–16.
5. Бельский К.С. Финансовое право / К.С. Бельский. – М. : Российская академия правосудия, Эксмо, 2006. – 640 с.
6. Запольский С.В. Финансовое право / С.В. Запольский. – М. : Юридическая фирма «Контракт» : Волтерс Клувер, 2011. – 792 с.

7. Латковська Т.А. Фінансове право у системі українського права / Т.А. Латковська // Фінансове право. – 2010. – № 1(11). – С. 11–15.
8. Вєтрова І.В. Правові основи реалізації грошово-кредитної політики Національного банку України : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.07 / І.В. Вєтрова. – К., 2007. – 19 с.
9. Продан Т.Я. Грошово-кредитна політика у регулюванні грошового обігу в Україні : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.08 / Т.Я. Продан. – К., 2010. – 20 с.
10. Бельский К.С. Эмиссионное право как институт финансового права / К.С. Бельский // Государство и право. – 2006. – № 5. – С. 48–55.
11. Ашмарина Е.М. Взаимообусловленность системы финансового права и финансовой системы в Российской Федерации / Е.М. Ашмарина // Финансовое право. – 2008. – № 7. – С. 4–11.
12. Ашмарина Е.М. Новый взгляд на современную систему финансового права как отрасли российского права / Е.М. Ашмарина // Экономико-правовые проблемы в современной России. Сборник научных статей ; под ред. Е.М. Ашмарина. – М. : Финакадемия, 2009. – С. 4–12.
13. Ашмарина Е.М. Некоторые особенности предмета, метода правового регулирования и отдельных норм современного финансового права / Е.М. Ашмарина // Государство и право. – 2011. – № 3 – С. 16–23.
14. Лукашев О.А Правове регулювання грошової системи України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / О.А. Лукашев. – Х., 2002. – 20 с.
15. Кадькаленко С.Т. Предметна обумовленість системи фінансового права / С.Т. Кадькаленко // Фінансове право. – 2010. – № 3(13). – С. 4–7.

Михальский Ю. А. Эмиссионное право государства и его влияние на денежный оборот

Аннотация. В статье рассматривается эмиссионное право государства и его влияние на денежное обращение. Исследуются эмиссионные отношения и эмиссионная деятельность вообще. Анализируется организующее воздействие государства на денежное обращение как наличное, так и безналичное. Отдельно уделяется внимание месту эмиссионного права и права денежного обращения в системе финансового права.

Ключевые слова: деньги, денежное обращение, наличные расчеты, безналичные расчеты, эмиссия, эмиссионное право, публичная финансовая деятельность.

Mykhalskyi Yu. Emission right of the state and its impact on cash flow

Summary. An emission law of the state and its influence on money circulation are examined in the article. Emission relations and emission activity in general are investigated. Organizing influence of the state is analysed on money circulation. Paid attention to the place of emission law and law of the money circulation in the system of financial law.

Key words: money, money circulation, cash payments, noncash payments, emission, emission law, public financial activity.